

Іван РУСНАК,

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри іноземних мов
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ПРОБЛЕМА НАВЧАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

У статті проаналізовано діяльність педагогів Східної Галичини першої третини ХХ ст. щодо утвердження й розвитку української мови в системі державної освіти Австро-Угорщини та Польщі. Наголошено, що і в жорстоких умовах онімечення та полонізації українські вчителі боролися за рівноправність рідної мови, зростання її суспільного значення, підвищення культури мовлення учнів загальноосвітньої школи. Головна увага в цей період була звернена на вдосконалення письма, засвоєння школярами норм літературної мови і мовлення, вироблення в учнів навичок користуватися засобами рідної мови різноманітних комунікативних ситуаціях і обставинах.

***Ключові слова:** українська мова, культура мовлення, галицькі педагоги, система освіти, письмо, творчі вправи, методика навчання мови, усне й писемне мовлення, навчальні книги, початкова і середня школа.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасний стан української мови й українського мовлення засвідчує, що мова як живий організм перебуває в постійному розвитку і цей процес у великій мірі залежить від освітньої й мовної політики держави і, безумовно, від ставлення до неї її носіїв / мовців. Не зважаючи на статус державної, українська мова сьогодні поступово втрачає свої функціональні позиції в абсолютній більшості сфер суспільного життя. Тому назріла гостра потреба в удосконаленні нормативно-правової бази її використання та забезпеченні науково-методичного супроводу цілеспрямованого формування культури мовлення – усного й писемного, починаючи з молодшого шкільного віку.

Цінним і повчальним у цьому аспекті, отже, й таким, що заслуговує вивчення в умовах сьогодення, є досвід боротьби за розширення прав української мови та вдосконалення методики її навчання, накопичений

педагогами Східної Галичини в першій третині минулого століття, коли її територія входила до складу Австро-Угорської імперії (до 1918 р.), а потім (до 1939 р.) перебувала під владою Польщі. Проте і в умовах чужоземного поневолення під потужним тиском панівних німецької та польської мов прогресивна українська інтелігенція не тільки зберігала, а й примножувала скарби рідної мови як головної ознаки нації, засобу опанування духовною культурою своїх предків та провідним чинником формування національної свідомості й самосвідомості українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку української мови в Галичині, формування рідномовного шкільництва як спеціального простору для її навчання й розвитку, оволодіння усною і писемною формою її побутування учнями загальноосвітніх шкіл та студентами учительських семінарій, гімназій і університетів у роки незалежності Української держави досліджували М. Барна, Г. Білавич, Д. Герцюк, Т. Завгородня, Л. Когут, І. Курляк, Н. Сабат, В. Стинська, Б. Ступарик, М. Титова, М. Чепіль та ін. Однак окреслена нами проблема ще не була об'єктом окремого історико-педагогічного дослідження.

Мета статті – проаналізувати погляди вчених, педагогів-практиків Східної Галичини на роль рідної мови в формуванні особистості дитини та її культури усного і писемного мовлення в умовах білінгвізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток української мови у ХХ ст. відбувався у надзвичайно складних, іноді трагічних обставинах, що загалом негативно позначалося на її суспільному становищі, сфері поширення, лексичному складі, методиці навчання, культурі мовлення її носіїв. Такий стан був зумовлений насамперед тим, що, за слушним твердженням відомого мовознавця Ю. Шевельова, «на межі століть – коло 1900 р. – поділені між трьома державами: Росією. Австрією. Угорщиною (з яких дві останні були об'єднані в Австро-Угорщину) українці підлягали трьом різним законодавствам. Кожна система цілком інакше окреслювала права й обмеження їхньої мови у громадському житті. Приблизно 85% українців, що жили на

території, яка належала до Росії, перебували в найгіршому становищі; коло 13% у Східній Галичині й Буковині, приєднаній до Австрії, втішалися порівняно набагато кращими умовами; решта 2%, на Закарпатті жили в обставинах, ближчих на підросійській Україні» [5, с.11].

З приводу твердження Ю.Шевельова щодо Східної Галичини необхідно зазначити, що насправді уряд Австро-Угорської імперії провадив тут цілеспрямовану політику онімечення, а місцеві поляки, які перебували при владі, насаджували в народних школах, зокрема й українських сіл, свою рідну мову. Таким чином, на умови функціонування української мови впливала насамперед освітня політика держави.

Дослідженнями встановлено, що на початок ХХ ст. система освіти в Галичині включала в себе дошкільні заборонки, фребелівки, народні (початкові), фахові, середні, вищі школи. Початкові школи виступали своєрідною базою, першим щаблем для здобуття українськими дітьми подальшої освіти. Народні школи поділялися на сільські (1,2,3,4 – класні або віділові). Потреба початкових шкіл обумовлювалася тим, що польська влада, прагнучи не допустити зростання кількості української інтелігенції, різними способами блокувала відкриття українських шкіл вищого типу, зокрема багатокласних і віділових.

Термін навчання в елементарній народній школі становив 5 років. Віділові школи були розділені щодо статі і склалися переважно з трьох класів. Багатокласні навчальні заклади давали ширшу освіту, ніж елементарні школи. Проте українське населення не мало жодної державної віділової школи. До вступу у фахові школи учнів переважно готували польські або українські приватні віділові школи. До фахових шкіл відносилися вчительські семінарії, торговельні, промислові школи, а також відомчі (медичні, господарські та ін.).

Середні школи займали проміжне становище між початковою і вищою ланками тогочасної освітньої системи в краї. Вони вирішували два завдання: готували учнів до майбутнього навчання в університетах і давали

загальноосвітню підготовку тим, хто не планував продовжувати навчання у вищих закладах.

Зміст освіти в навчальних закладах складався з базового і шкільного компонентів. У навчальних планах і програмах усіх типів шкіл домінували німецька, латинська, грецька та польська мови.

У кінці ХІХ ст. у зв'язку з посиленням діяльності уряду по денационалізації українського населення збільшилась кількість утравквістичних двомовних шкіл та число вчителів неукраїнців, різко знизився рівень грамотності, зросла кількість анальфabetів (неписемних).

Українська мова не мала належної нормативно-правової бази для поширення в школах як мови викладання, тому на кінець століття зростає кількість дітей, які не володіють рідною мовою. Все це посилює необхідність створення належної нормативно-правової бази, яка б законодавчо закріпила становище української мови як мови викладання в усіх типах шкіл Галичини.

Аналіз джерельної бази дослідження засвідчує, що початок ХХ ст. ознаменований боротьбою українців за національну школу з рідною мовою викладання. В 1903–1904 рр. питання запровадження утравквізму в школах краю знову набирає гостроти, виноситься на розгляд галицького сейму. Проти запровадження двомовності у публікаціях на сторінках «Учителя» та «Рідної школи» рішуче виступають І. Копач, І. Ющишин та інші галицькі педагоги. Рішення про утравквізм шкільництва не було прийнято. Незважаючи на вимоги українців щодо заснування різних шкіл з українською мовою викладання, міністерство освіти в 1909 р. все ж таки затверджує план утравквістичної гімназії, що призвело до нівелювання української мови, зменшення кількості годин на її вивчення. Питання впровадження рідної мови як мови викладання, покращення вивчення самого предмету української мови в школах займає чільне місце в програмах педагогічних нарад, засідань тощо. Так, 28 грудня 1905 р. на краківському з'їзді були прийняті «Постулати Русинів», членів «Związku nauczycielstwa ludowego w Galicji», які вимагали наступного: 1) у всіх громадах, де живуть поляки, має бути школа з викладовою

польською мовою, а де українці, то українська; 2) коли в якій місцевості число дітей іншої народності дійде до 40, там має бути створена окрема школа для тої меншості; 3) щоби в народних школах українська мова не була обов'язковою для поляків, а польська – для українців [3, с. 94].

Гостро стояли питання щодо навчання предмету «Українська мова» і на Першому «довірочному» віче українського вчителства, яке відбулося 18 липня 1904 р. у Львові. Його делегатами були 392 педагоги з Галичини й Буковини. У прийнятій резолюції вимагалось: 1) а) заснування руського університету у Львові; б) закладання руських середніх шкіл більшекласових і виділових, також чоловічої і жіночої семінарії з руською викладовою мовою, в котрих є більшість руської молоді; 3) закладання (при існуючих вже польських школах) також шкіл з викладовою мовою руською в тих селах, містечках і містах, в котрих знаходиться відповідне число руської молоді; 4) заведення обов'язкової науки руської мови в школах жіночих, народних і виділових у Львові; 5) систематизування посад учителів руської мови при школах виділових; 6) заведення в руських школах руської мови у внутрішнім урядуванні; 7) ревізії і зміни підручників шкільних в дусі руського народу і видання мап і книжок в руській мові; 8) призначування (замість польських) більшого числа руських книжок для убогих учнів в руських школах; 9) обмежування науки польської мови по руських селах до науки читання і писання» [1].

Слід, однак, зазначити, що незважаючи на політику онімечення й ополячення українського населення, уряд звертав увагу на дотримання учителями всіх законів і приписів щодо навчання їх рідної мови, щоб у разі відхилення від них заборонити її вивчення.

Так, у низці розпоряджень влади йдеться про дотримання дидактичних вимог при проведенні уроків української мови, використання різних типів мовних завдань тощо. Зокрема, Краєва шкільна рада своїм розпорядженням від 25.03.1914 р. ч. 4660/IV вимагала від учителів української мови «дбати про старанність у виробках письменних учеників і у відповідях; письменні вироби учеників мають бути старанно написані і порядно удержуванні.

А непоправність і занедбане ученика в тім згляді мають бути карані через обнижене цензури з поведення; відповідий недбалих або пів голосом проказуваних учитель не має обов'язку слухати» [2].

Такий підхід спонукав учителів української мови постійно дбати про належний рівень навчання цього предмета на всіх його етапах. Доречно зазначити, що у досліджуваній період навчання рідної мови в початковій школі складалося з трьох ступенів («наука рідної мови в початковій школі розпадається на три діли»): 1-й ступінь – читання; 2-й ступінь – письмо; 3-й ступінь – мова й граматики. Сукупність цих трьох ступенів складала предмет, який у навчальних планах подавався під назвою «рідна (українська) мова». В свою чергу, читання поділялось на такі ступені («підділи»): а) початкове читання; б) читання в другому, третьому і вищому класах. З читанням тісно пов'язувався й такий вид роботи («підділи») як «опрацювання лектури та приготування молоді до читання книжок і взагалі літературних творів»; 2 ступінь – письмо – поділялося на :а) початкове письмо, що включало переписування й диктант; б) письмо вищого ступеня («письменні вироби»), що проводилося у вищих класах початкової школи, починаючи від третього класу. Письмо було одним із головних навчальних предметів початкової школи. А самим терміном означували навички читання і письма.

Традиційно школярів ознайомлювали спочатку з буквами, потім складали склади, відтак переходили до слів і речень. На 3 ступені (мова і граматики) – в 1 класі відбувався розвиток мовлення дітей за допомогою оповідань, розмов, декламування віршів тощо, а елементи граматики на уроках читання й письма. Лише в вищих класах початкової школи граматики вивчалась як окремий предмет і реалізувала основне завдання: «Освідомити учнів, як треба правильно писати й говорити».

Виконанню цього завдання у значній мірі сприяли навчальні посібники відомого галицького лінгводидакта К. Кисілевського. Значним попитом у місцевих учителів користувалася його книжечка «Правописні привила», в якій подано найголовніші правила українського правопису. Автор дуже стисло,

коротко викладає правила, ілюструючи їх багатими прикладами. Часто замість правил К. Кисілевський подає кілька найяскравіших прикладів, моментів, зокрема ілюструє зміни приголосних у прикметникових (прислівникових) закінченнях *-жчий, -щий*: «Пишіть: нижчий (низько), вужчий (вужько), дужчий (дужий); але: вищий (високий), кращий (красний)».

У 1934 р. К. Кисілевський видав «Правописний словник», який шкільна рада рекомендувала до використання у школах. Словник містив майже 14000 слів, окремі з наголосами, правда, не завжди зазначено їх функціональну роль (*ячменище* – великий ячмінь і *ячменище* – місце, де ріс ячмінь). Нечітко зазначено, коли і який наголос вживати, не завжди позначено всі наголоси (напр., слово *байдуже* може мати три наголоси, а не один, як зазначено в словнику). Проте найбільшим недоліком словника є його не нормативність, автор не визначився, якого правопису дотримуватися: правописних вирішень НТШ, затверджених для вжитку в школах розпорядженням Кураторії Львівського шкільного округу 1922 р., чи правил академічного правопису, затверджених НТШ у Львові 1929 р. В результаті цього у словнику подано подвійні форми, а це недопустимо, оскільки учням незрозуміло, яка із форм є правильною. Та, не зважаючи на це, словник все-таки використовувався учнями при виконанні письмових вправ.

У школах Галичини набув також поширення підручник К. Кисілевського «Правописні вправи». Автор подає у ньому зразок вправ (писаними літерами) за розділами (всього в 2 частинах 18 розділів): 1) великі букви на початку речення, 2) великі букви в іменах осіб, 3) великі букви на початку прізвищ і т.п. До кожного тексту подано запитання чи завдання. Водночас К.Кисілевський пропонує багато творчих завдань: вставити пропущені слова; заповнити таблицю на вживання *-е та -и*; окремі слова з *-е та -и*; виписати слова з подвоєнням тощо.

Дослідники цілком слушно стверджують, що учителі народних шкіл широко використовували в практиці своєї роботи надзвичайно популярний на той час «методичний підручник до навчання перших початків українського

письма» М. Матвійчука (Львів, 1924 р.), позитивну рецензію на який дав С. Сірополко [4]. Вважаючи, що «недостача повного курсу методики для учительства була поважною запорою в ділі поправлення відносин на полі навчання рідної мови...», автор популярних читанок для початкових шкіл (див. §2.2) у розробленому ним практичному методичному посібнику для вчителів початкових шкіл не лише представив розробки уроків з вивчення окремих літер, а й подав короткий нарис історичного розвитку методів навчання письма й читання, з ним тісно пов'язав історію навчальних підручників, зокрема букваря. Особливо цінним вважаємо розділ, у якому подано практичні поради вчителям щодо міжпредметних зв'язків на уроках української мови. Наприклад, «як використати ручну працю при навчанню перших початків письма пера», та описано новаторські на той час ідеї учителів С. Сидоровичівної, А. Мусяновича щодо використання рухомої азбуки тощо. В «Методичному підручнику ...» автор подав також зразки малюнків до перших літер та уроків, зразок програми з української мови, бібліографію.

У мовленнєвому розвитку учнів та формуванні культури їхнього мовлення помітну роль відіграв посібник Б. Заклинського «Методика усного та письменного стилю для всіх шкіл» (1929), що стосувався переважно правильного підбору тем для домашніх завдань, чому присвячена збірка «стилевих задач», а також містила практичні вказівки для вчителів. Автор розробив оригінальну методику проведення творчих вправ зі школярами, ретельно описав умови їх ефективного застосування на різних ступенях навчання. Розробив оригінальні приклади реалізації міжпредметних зв'язків, а саме з уроками математики, географії, історії, фізики, природознавства, малювання, фізкультури («руханки»), трудового навчання («ручні роботи»).

Зазначимо, що методична література для вивчення української мови в середніх школах цього періоду репрезентована також «Методикою правописних і словесних вправ» К. Кисілевського (1929 р.), в основі якої лежить «досвід і практичність, а щойно на третьому місці теорія». Посібник для вчителів та майбутніх педагогів складався з п'яти розділів: 1. Правописні

вправи. 2. Вправи до диктування. 3. Словесні вправи. 4. Про говірки. 5. Спис важних висловів. Автор розглянув правила українського правопису поетапно: 1) вступ (1 рік навчання); 2) систематизація правил правопису (2-4 роки навчання); 3) правопис маловживаних слів, споріднених з ними, та словотвору (5-6 роки навчання), подавши до них 157 вправ для диктування.

Значне місце в «Методиці...» займали словесні вправи, які К. Кисілевський поділяв на 1) вступні; 2) принагідні (2-4 роки навчання); 3) систематичні (5-7 роки навчання); 4) вправи «з обсягу краси та історії слова» (8 рік навчання – до закінчення навчання на середньому ступені). Також подано найважливіші відомості про діалекти української мови та їх зразки, а також вислови, синоніми, омоніми тощо.

Висновки. Безперечно, ми розглянули, напевно, лише децицю з того величезного навчального та науково-методичного доробку галицьких педагогів першої третини ХХ ст., присвяченого навчанню української мови та формуванню культури її мовлення в учнів початкових і середніх шкіл Галичини досліджуваного періоду. Однак викладене вище дає підстави стверджувати, що подвижники української національної освіти вели наполегливу боротьбу за рівноправність рідної мови в суспільному житті й освітньому просторі, проводили активні пошуки ефективних засобів, методів і прийомів засвоєння української мови в умовах агресивного німецько-українського та польсько-українського білінгвізму, метою якого була асиміляція українського населення краю.

Перспективи подальших досліджень. В умовах сьогодення заслуговує ґрунтовнішого вивчення практичний досвід галицьких учителів щодо формування культури усного й писемного мовлення в окремих типах навчальних закладів.

Список використаної літератури

1. Б-к Іван. Звіт з учительських віч // Учитель. – 1904. – ч.15. – С. 240–249.; Перше віче руського учительства // Промінь. –1904. – ч.15. – С.105–107.

2. Звіт Дирекції ц.к. гімназії з руською мовою викладовою в Станіславові за рік шкільний 1913-14. – Станіславів, 1914. – 106 с.
3. Постулати Русинів // Промінь. – 1906. – Ч.10. – С. 94.
4. Сірополко С. Рецензія на кн: М.Матвійчук. Методичний підручник до навчання перших початків українського письма // Учитель. – 1925. – Т.1. – С. 162.
5. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.

Руснак И. Проблема обучения культуры речи в профессиональной деятельности украинских педагогов Восточной Галиции первой трети XX в.

В статье проанализирована деятельность педагогов Восточной Галиции первой трети XX в. По утверждению и развитию украинского языка в системе государственного образования Австро-Венгрии и Польши. Акцентировано, что и в жесточайших условиях германизации и полонизации украинские учителя вели борьбу за равноправие родного языка, возрастание его общественного значения, повышение культуры речи учащихся общеобразовательной школы. Главное внимание в этот период было обращено на совершенствование письма, усвоение школьниками норм литературной речи, формирование в учащихся навыков использования средств родного языка в разнообразных коммуникативных ситуациях и условиях.

Ключевые слова: *украинский язык, культура речи, галицкие педагоги, система образования, письмо, творческие упражнения, методика обучения языка, устная и письменная речь, учебные книги, начальная и средняя школа.*

Rysnak I. The Problem of Culture of Speech Teaching in Professional Activity of Ukrainian Pedagogues of the Eastern Galicia of the First Third of the XX Century

The article analyzes the activity of pedagogues of the Eastern Galicia of the first third of the twentieth century concerning the establishment and development of Ukrainian language in the system of state education of Austria-Hungary and Poland. It is emphasized that under the severe conditions of Germanization and Polonization Ukrainian teachers struggled for equality of native language, the growth of its social significance, and the increase of the culture of speech of secondary school pupils. Special attention during this period was focused on improving writing, learning by pupils the norms of literary language and speech, developing the skills of using the means of their mother tongue in a variety of communicative situations and circumstances.

Key Words: *Ukrainian language, speech culture, Galician pedagogues, system of education, writing, creative exercises, language teaching methods, oral and written speech, educational books, primary and secondary school.*